

„Mi célod volt más, mint az emberiség boldogítása?”

BESZÉDEK ÉS TANULMÁNYOK
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF HALÁLÁNAK
150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL



Bibliotheca Humanitatis Historica
A Magyar Nemzeti Múzeum Múvelődéstörténeti Kiadványai

Főszerkesztő
TOMKA GÁBOR

Szerkesztőbizottság
Baják László
Debreczeni-Droppán Béla
Orgona Angelika
Pető Zsuzsa
Serfőző Szabolcs
Szegedy-Maszák Zsuzsanna
Vida István

„Mi célod volt más, mint az emberiség boldogítása?”

BESZÉDEK ÉS TANULMÁNYOK
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF HALÁLÁNAK
150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Szerkesztette

Cieger András • M. Lovas Krisztina

Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, 2023

Felelős szerkesztő: Böröczki Tamás
Korrektor: Campos Mária
A kötetben közölt illusztrációkat összeállította:
Gödölle Mátyás és Lengyel Beatrix
Borítóterv: STÉG Design / Vincze Judit
Köteterv, tördelés, nyomdai előkészítés: Lipót Éva

© Magyar Nemzeti Múzeum, a szerkesztők,
a szerzők és a fényképek jogtulajdonosai, 2023

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
elektronikus közzététel, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
csak a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásával megengedett.

Felelős kiadó: L. Simon László főigazgató
Nyomta és kötötte a Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

mnm.hu

ISBN 978 963 649 007 2
ISSN 1215-0487

TARTALOM

Előszó (<i>Cieger András – M. Lovas Krisztina</i>)	7
--	---

EMLÉKBESZÉDEK

SZABÓ TAMÁS	13
KÁSLER MIKLÓS	15
FREUND TAMÁS	19
L. SIMON LÁSZLÓ	23

TANULMÁNYOK

VÖLGYESI ORSOLYA A fiatal Eötvös <i>Irodalmi pályakezdés és közéleti szerepvállalás az 1830-as években</i>	33
BÁRÁNY ZSÓFIA „Sajátos és különcnek tartott véleménye” <i>Eötvös József és a reformkori egyházpolitika</i>	55
CSORBA LÁSZLÓ „Indulj el egy úton, én is egy másikon...” <i>Eötvös és Széchenyi politikai kapcsolatai a reformkorban</i>	73
HERMANN RÓBERT Eötvös és Szemere: a nagy utazástól az első felelős kormányig (1836–1848)	103

DEÁK ÁGNES	
„...czim nélkül is a haza aristocratáihoz tartoznának” <i>Eötvös József és Dessewffy Emil konfliktusokkal teli barátsága</i>	127
CIEGER ANDRÁS	
„Te még mielőtt ismertelek volna reám már mint gyermekre nagy befolyást gyakoroltál” <i>Eötvös József és Lónyay Menyhért ellentmondásos barátsága</i>	151
DEVESCOVI BALÁZS	
Miért olvassunk Eötvös-regényeket?	171
GÁNGÓ GÁBOR	
Eötvös József és a neológ izraelita közvélemény 1868–1870-ben	193
TAMÁS ÁGNES	
Eötvös mint politikus – egy nem szokványos politikusportré	213
M. LOVAS KRISZTINA	
Eötvös József halálának évfordulója alkalmából rendezett megemlékezések a dualizmus korában	241

ELŐSZÓ

„Atyám tegnap este 11 órakor meghalt. Nyugodtan, fájdalom nélkül elszenderült. Itt virrasztok szobája mellett, melyben kiterítve fekszik, [...] valószínűleg első, és utolsó, ki igazán megértett. Jó atyám! Ha néha félreértettük egymást, úgy az csak a különféle korszaknak, melyben nevelkedtünk és különböző korunknak tulajdonítható. Bocsáss meg, hogy ha néha szenvedélytől elragadtatva, nem bírtam felfogni magas szellemedet, s belátni a nemes indokokat, melyek vezettek. Mi célod volt más, mint az emberség boldogítása? Mi más indok vezetett, mint az emberszeretet? S ha volt jutalmad, úgy mi más volt az, mint a tudat, hogy kötelességedet teljesítetted?” Így vallott 1871. február 2-án elhunyt édesapjáról, báró Eötvös Józsefről (1813–1871) fia, aki később maga is fényes tudósi és közéleti pályát futott be. Eötvös Loránd megrendítő hitvallásának egy mondatát választottuk kötetünk címéül.

A mindennapos politikai küzdelmekben és a megfeszített hivatali munkában felőrldő apát valóban magasztos célok vezették: szépíróként, politikai gondolkodóként és miniszterként a 19. századi magyar liberális nemzedék kiemelkedő alakja volt, aki szűkre szabott földi pályafutása során maradandó életművet alkotott: írásai, gondolatai és tettei mély és hosszú távú hatást gyakoroltak a polgárosodás útján elindult ország kultúrájára. Tartozunk tehát emlékének azzal, hogy időről időre felelevenítjük alakját, és átgondoljuk az őt foglalkoztató dilemmákat. Am ennél is fontosabb, hogy méltó módon megadjuk számára a végtisztességet.

Ennek napja érkezett el 2021. november 6-án, amikor ünnepélyes gyászszertartás keretében visszatemették eredeti nyughelyére báró Eötvös József földi maradványait a második világháború idején feldúlt és kirabolt, ám nemrégiben helyreállított Szapáry–Eötvös-kápolna sírboltjába Ercsiben. Szabó Tamás polgármester köszöntő szavai után az ünnepi gyászmisét Spányi Antal, a Székesfehérvári Egyházmegye püspöke celebrálta a Jubileumi Eötvös Kórus kíséretével. Méltató beszédet mondott Kásler Miklós, az Emberi Erőforrások Minisztériumának minisztere. Ezt követően Eötvös és nagyszülei földi maradványait az 1871-es temetést megidéző, korhű halottaskocsi vitte végső nyughelyükre, a kápolna kriptájába. A gyászszertartás után Freund Tamás, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és L. Simon László, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója mondott búcsúbeszédet. Kötetünk első részében ezeket a beszédeket közöljük elhangzásuk sorrendjében.

De miért is volt szükség az újratemetésre? Az 1828-ban báró Eötvös József anyai nagyanyja, Szapáry Julianna grófnő által építtetett kápolna, ahová végakarátának megfelelően Eötvös Józsefet is eltemették, valamint a kápolna mögött található, Ybl Miklós tervei alapján 1879-ben közadakozásból épült obeliszk a második világháború után szinte teljesen elpusztult. A kriptát többször feltörték és kifosztották, ezért Eötvös József és nagyszülei csontjait az 1960-as években helyi lakosok az Ercsi központjában álló, 1961-ben emelt Eötvös-szoborhoz helyezték át. A kápolnát végül 2016-ban helyi közadakozásból, önkormányzati pályázatból és a katolikus egyház révén összegyűjtött forrásokból a Forster Központ koordinálásában, az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásával újították fel, megmentve ezáltal az épületet a teljes pusztulástól.

A műemléki védetség alatt álló Szapáry–Eötvös-kápolna és -obeliszk, valamint a kápolna mögötti meredek partoldalon található régi Mária-kegyhely, ahová egykor szőlőművesek és dunai hajósok jártak imádkozni, az ercsi római katolikus egyházközség tulajdona. A hagyomány szerint a kegyhely közelében fakadt forrásvíz mellett a helyiek már a középkorban szobrot állítottak Szűz Mária tiszteletére, majd itt helyezték el azt a Mária-kegyképet, amelyet egy Ercsiből származó jobbágy vásárolt csodás gyógyulása emlékéül 1756 körül. A kápolnát báró Eötvös József anyai nagyanyja, báró Lilien József felesége, Szapáry Julianna grófnő építtette férje végső nyughelyéül. Őt magát szintén itt temették el 1831-ben. A birtokot leányuk, Lilien Anna bárónő örökölte, aki báró Eötvös Ignác császári és királyi kamarás, főtárnokmester és főispán felesége lett 1807-ben. Fiuk, báró Eötvös József, az 1848-as Batthyány-kormány, majd az 1867-es Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság elnöke ifjúságának legszebb éveit töltötte Ercsiben anyai nagyszüleinél, ahol Lilien József báró angol példa nyomán racionalizált mintagazdaságot hozott létre olajmalommal, szeszgyárral, sörfőzővel és juhászattal. Itt nevelkedett a fiatal Eötvös édesanyja, Lilien Anna bárónő irányítása alatt, akinek révén gazdag német műveltségre tett szert. A gimnázium utolsó két osztályát már a budai gimnáziumban végezte el, majd 1828 és 1831 között a pesti egyetemen jogi tanulmányokat folytatott, ám nyaranta gyakran tért haza Ercsibe, ahol barátaival a családi kastély mellett épült kis házban sokat vendégeskedett. Itt folytatott világmegváltó beszélgetéseket irodalomról, történelemlről és politikáról legjobb barátjával, Szalay Lászlóval, valamint Pulszky Ferencel és Lukács Móriccal.

Az újratemetés napján a 150 évvel ezelőtti gyászszertartást kívánták felidézni a szervezők Ercsi város polgármesterének kezdeményezésére. Az eredetihez nagyon hasonló fekete, ló vontatta halottaskocsira helyezték a három koporsót. Innen, a gyászmisének otthont adó Nagyboldogasszony-templomtól gyalog tette meg a gyászoló közönség az utat a Duna partján magasodó Szapáry–Eötvös-kápolnához. A kápolna ma már teljes pompájában tündököl. Köszönhető ez Ercsi önzetlen polgárainak

is, akik már a 2016-os felújítás előtt, saját maguk igyekeztek megtisztítani a kápolnát és környékét a vadul burjánzó növényzettől.

A Magyar Nemzeti Múzeum és Ercsi Város Önkormányzata a kápolnában rendezett tablókiállítással, valamint egy virtuális Eötvös-kiállítással (<https://museumap-gallery.mnm.hu/eotvos-jozsef>) emlékezett hazánk első vallás- és közoktatásügyi miniszterére, a népoktatás és az általános tankötelezettség bevezetőjének alakjára. A gyászszertartást megelőző napon pedig a meghívott szakemberek tudományos konferencia keretében tekintették át Eötvös József sokoldalú munkásságát a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében működő Eötvös-kutatócsoport szakmai közreműködésével. A népes hallgatóság előtt elhangzott legfontosabb előadásokat és további, az újratemetés alkalmából készült tanulmányokat adunk közre a kötet második részében. A rendezvényen a kutatócsoport átnyújtotta a város vezetőinek Eötvös József korábban ismeretlen naplóját és versgyűjteményét az 1830-as évekből, amely kötetek ugyancsak Eötvös József halálának 150. évfordulója alkalmából kerültek publikálásra Gángó Gábor sajtó alá rendezésében.

Eötvös szellemi hagyatékának feltárása azonban nem ért véget földi maradványainak végső nyugalomba helyezésével. A végtisztesség megadását szolgálja kiterjedt levelezésének folyamatos közreadása is. Eötvös születésének 210. évfordulóján, 2023 elején hagyta el a nyomdát levelezésének első kötete, amely az 1820-as évek elejétől az 1848-as forradalom kitöréséig tartalmazza az Eötvös által írt és a neki címzett leveleket. A forráskiadvány Völgyesi Orsolya gondozásában a BTK Történettudományi Intézet Magyar Történeti Emlékek – Okmánytárak könyvsorozatában, az NKFIH (131564. sz. pályázat) és a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával jelent meg. A jelen kötetben olvasható tanulmányok már ezekre a friss tudományos eredményekre támaszkodnak.

Szívből kívánjuk, hogy legyen ezentúl a felújított kápolna az író, a politikus és a politikai gondolkodó emlékéhez méltó zarándokhely, a nemzeti emlékezet kiemelt helyszíne, a közreadott kötetek pedig Eötvös József szellemi örökségének gyakran idézett becses darabjai!

A szerkesztők



Eötvös József, Barabás Miklós litográfiája, 1845,
MNM Történelmi Képcsarnok, ltsz. 288.1952.

MIÉRT OLVASSUNK EÖTVÖS-REGÉNYEKET?

Miért és mit olvassunk?

Játsszunk kicsit, és alakítsuk át a címbeli kérdést enyhén provokatívabb formájúra: „Miért, olvassunk Eötvös-regényeket?” Nos, amennyiben azt gondoljuk, hogy az olvasás az egyik legfontosabb, leghasznosabb és ráadásul legélvezetesebb tevékenység, amiben csak elmerülhetünk, és csupán az a kérdés, *mit* olvassunk a 19. század egyik legnagyobb politikusától és írójától, akkor azt tanácsolom, a novellákkal kezdjük a barátkozást. Eötvös József az 1850-es évek közepén írt népies elbeszélései remek szórakoztató és nevelő szépprózai munkák, nemhiába dicsérte Kerényi Ferenc *A molnárleányt*, az *Egy tót leány az Alföldönt* és a *Téli vásárt* 1973-ban a Magyar Helikon összkiadása kötetének előszavában: „A három írás ma is élvezetes olvasmány”, mind-egyik „a népies téma és az egyszerű, letisztult megformálás” egységét mutatja.¹

Csakhog. Bár Eötvös József vitathatatlanul klasszikus irodalmi szerzőink és legnagyobb politikusaink közé tartozik: ám akárcsak Kemény Zsigmondé, munkássága évtizedek óta nem része a közoktatási irodalmi törzsanyagoknak: legutóbb alighanem a második világháború előtt olvashatta műveit a tanuló ifjúság.

Ebben az esszéformájú dolgozatban megpróbálok kedvet kelteni Eötvös három nagy regényéhez, mert bár alighanem soha többet nem fognak visszakerülni a közoktatásba (lassan-lassan az egyetemi magyar szakos tananyagból is kikerülnek), számos okot találhatunk arra, miért érdemes őket olvasni.

A helyzet reménytelen, de nem komoly. Eötvös egyik regénye sem hasonlítható például Bessenyei Györgynek a *Tariménes utazása* című egyetemi tananyagregényéhez, amelyről Margócsy István azt mesélte 2006 szeptemberében a Petőfi Irodalmi Múzeumban negyedszázad szépirodalma felett tartott szimpóziumon: „én például 12 embernél többet nemigen tudnék mondani a világegyetemben, aki ezt a regényt valóban olvasta volna; ugyanakkor mindnyájan, akik magyar szakosok vagyunk (s

¹ KERÉNYI–KULIN 1973, 16.

mint ilyenek nagyon sokan!) vizsgáztunk belőle, mint a magyar irodalomtörténet egyik oszlopművéből”.² És ezt kivételesen példákkal is tudom illusztrálni.

Nemes Nagy Ágnes írta meg, hogyan is járt Eötvös első regényével. Eredetileg a *Látkép gesztenyefával* című 1988-as esszékötetben jelent meg a költőnő *Eötvös és olvasója* című rövidke vallomása:

„Elég nagy olvasói teljesítményekre voltam képes fiatalon – mondom dicsekedve. Később csökkent az étvágyam – mondom szomorúan. De egy időben még meglepően sok unalmat voltam képes elviselni némi olvasói örömeért. Ama kevesek közé tartozom, akik például elejétől a végéig elolvasták A karthausit (igaz, hogy már azóta elfelejtettem). Gondolom, nem vagyunk sokan ilyenek a mai Magyarországon. Bár nem szívesen tódítom A karthausi unalmáról szóló történeteket.”

Ezzel indítja írását, majd egyrészt Eötvös iránti tisztelő szeretetéről szól („De szívesen vállalnánk Eötvöst apánknak! Még ha nem vagyunk is Lorándok”), másrészt bizakodik *A karthauzi* lángelméjű rajongó olvasójának eljövételében:

„Mindezért én még A karthausiban is reménykedem. Kíváncsi vagyok, lesz-e egy-egy zseniális olvasó az eljövendő időkből, aki félrevetve ezt a rosszértelmű suttagó propagandát A karthausi körül, olyat tud benne látni, amit mi nem látunk.”

Az írás második részében pedig felmutatja a lelkes befogadó eklatáns példáját:

„Megjött az igazi Olvasó. Azt mondja nekem valamely író-olvasó találkozón egy tanár-fiú: Biztos tetszik szeretni A karthausit. Jaj, én nagyon szeretem. Nem győzöm mindig újraolvasni. – És néz rám azzal a boldog, fiatal szemével.”³

Eötvös második és harmadik nagy regényével kapcsolatban többé-kevésbé saját eseteimet tudom elmesélni. Természetesen magyar szakos egyetemistaként találkoztam először a szerzővel, Margócsy István egyik, talán *Poétika*-szemináriumán kaptam feladatul a pesti bölcsészkaron a kilencvenes évek közepén, hogy a *Magyarország 1514-ben* című regényről tartsak referátumot. A vastag könyv olvasásával azonban elakadtam, az első 50–60 oldal annyira nem tetszett, hogy bevallottam, a 15–20 perces előadást képtelen leszek megtartani. Alternatívaként a második regényt, *A falu jegyzőjét* kaptam, ez viszont annyira magával ragadt azon az őszi szemeszteren, annyira elvitt a *Sátántangó* őszi szakadó esős alföldi világához hasonlítható világába,

² MARGÓCSY 2015, 380.

³ NEMES NAGY 1992, 342–343.

annyira izgalmas volt az indiánkönyvekre emlékeztető zsványüldözés, és annyira vicces a szatirikus szereplőkezelés, illetve annyira jópofának találtam a gúnyos, csipkelődő, pimasz narrátori szólamokat és hozzáállást, hogy szinte a másfél óras gyakorlat egészét végigbeszéltem.⁴

Egykori bölcsészhallgatóként szerzett rossz tapasztalatomból okulva saját 12-13 éves fiamnak pár ifjúsági történelmi regény és a sci-fi magyar mestere, Zsoldos Péter Viking-trilógiájának olvasása után felajánlottam egy közepes méretű Lego Technic szettet jutalmul, ha elolvassa a *Magyarország 1514-bent*. Figyelmeztettem, hogy az első részekben nem lesz könnyű átjutni, utána viszont Ártándi Pál fővárosba érkezésével rendkívül izgalmas és mozgalmas lesz, és ráadásul több szálon és több szinten fut a cselekmény, utólag pedig, ha figyel, azt is észreveheti, hogy a várbeli Szent György téren várakozók bemutatása is fontos volt – és így elolvasta a könyvet, még tetszett is neki.

Küldetéstudat és olvasatlanság

Amikor még beletartozott a közoktatási tananyagba, akkor alighanem az „irányzatosság” volt az a kulcsfogalom, amelyet a jeles szerző szépírói munkásságához hozzá kellett kötni. A kanonikus irodalomtörténeti értékelés szerint ugyanis Eötvös József valamennyi munkája, de legalábbis a szépirodalmiak feltétlenül, ugyanazon esztétikai elv – konkrétan a világ előreviteléért való *küldetéstudat* – jegyében készült, és ennek következtében mindegyik *irányzatos*. Miként Gyulai Pál a Kisfaludy Társaságban Eötvös halála évfordulóján, 1872. február 11-én fölolvastatott emlékbeszéde – *A falu jegyzője* szavait parafrázáló sora – után szokták mondani: nem csupán *szép könyvek*, de *jó tettek* is voltak,⁵ vagyis az irodalmi értékek önmagukért történő megjelenítése mellett valami más, nem irodalmi céllal is rendelkeznek. Ferenczi Zoltán 1884-es első monográfiájában, amely egyben az első Eötvösről szóló önálló könyv is, így ad erről számot:

„Eötvös soha nem írt érzés nélkül. Nem azért írt, mert tanult, mert tudott, mert ihletést érzett lelkében a megnyilatkozásra; hanem mert használni akart az emberiség ügyének. [...] Minden műve egy szép tett; az éleslátásnak, mely az emberszeretet szolgálatában áll, egy-egy írott bizonyítványa a tapasztalt nyomorokról; egy-egy jelentés az

⁴ Szemináriumi dolgozatom is hosszabb és alaposabb lett a kötelezőnél – az első fele „*A falu jegyzője*” mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.), középpontosítás címmel megjelent egyik első publikációmként a *Pompeji* 1997/2–3. számában, majd utóbb doktori disszertáció témája lett Eötvös három 1848 előtti regénye.

⁵ GYULAI 1902, 70.

emberiség nagy fórumához a civilizáció érdekében, mely meghallgattatást és javítást sürget; egy-egy hangos szózat, mely tetteket sürget önmagunk iránt önmagunktól; egy-egy védőirat a szabadság érdekében, melynek önmagunk vagyunk legfőbb ellenei; egy-egy hivatkozás a jövő ítéletére, mely szerint csak az tett igazán nagyot, ki minden kornak élt; egy-egy jóslat, mely a bajokat, a vészfellegek tornyulását látva, az eredmények, a lehető pusztulás eredményei felmutatásával biztat, bátorít, lelkesít munkára.”⁶

Noha nem gondolom, hogy Eötvös szépírói alkotásainak, és főként regényeinek keletkezésében ne játsz(hat)ott volna döntő szerepet szerzőjük morális-politikai szándéka, és (hangsúlyosan: természetesen számos egyéb olvasat mellett) elfogadhatónak tartom a művek irányzatosként való olvasását is, ám megkockáztatom, hogy az irodalomtörténetileg megkövesült, kizárólagosan irányzatos műalkotásokként történő magyarázat nem csupán végletesen leszűkítette a szövegek értelmezési tereit, de bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy azok előbb elvesztették népszerűségüket, utóbb pedig ráadásul teljességgel ismeretlenek is lettek.

Pándi Pál és Wéber Antal egyöntetűen erről szólt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1974-ben tartott vándorgyűlésén az első regény kapcsán: „*A karthauzi fény* egy idő után – nem is hosszú idő után – megkopott, évtizedeken át kötelező, unalmas iskolai olvasmányként emlegették. Ma már, sajnos, inkább azt lehetne problémaként jelezni, hogy kevesen ismerik. Nemcsak iskolai olvasmánynak »nem kötelező« ez a regény manapság.”⁷ Illetve: „[E]gy ismeretes körkérdés alkalmából számos írónk egyebek között, de feltűnő gyakorisággal, Eötvöst emlegette azok között, akiknek műveit nem szokták olvasni, vagy ha történetesen igen, a benyomás, amelyet keltettek, kedvezőnek éppen nem mondható. Regényei közül pedig *A karthauzi* az, amely az alig elviselhető unalom légkörét árasztja, s az egykori kötelező iskolai olvasmányok gyötrő unalmát idézi fel az olvasóban.”⁸

A közelebbi évtizedek olvasásszociológiai vizsgálatait figyelemmel követő emberek csak megerősíteni tudják az imént idézett két irodalomtörténész által a szocializmus időszakában rögzített véleményt: Eötvös József a magyar irodalom egyik meglehetősen mellőzött személye. Gereben Ferenc 2002-es, az ezredforduló környéki helyzetről beszámoló tanulmánya szerint a három legutóbbi országos reprezentációs olvasásszociológiai felmérésben (1964, 1985 és 2000) Eötvös neve nem került fel a felnőtt könyvolvasók azon listáira, amelyeket a legkedvesebb írók, illetve a legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői alkottak.⁹ Ugyanezt kiválóan mutatja, hogy a 2005-ös *A Nagy Könyv* televíziós játék TOP 100 listájára Eötvös egyetlenegy művé-

⁶ FERENCZI 1884, 6–7.

⁷ PÁNDI 1975, 137.

⁸ WÉBER 1975, 145.

⁹ GEREBEN 2002, 68.

vel sem került be: a játék egykori honlapjának tanúsága szerint mindössze egyetlen közéleti személyiség, Balogh Ernő, a *Kritika* című irodalmi folyóirat főszerkesztője könyvlistáján szerepelt *A karthauzi*. Összehasonlításként: mind Jókai Mór, mind Gárdonyi Géza 77, Kemény Zsigmond 15, Jósika Miklós pedig szintén egyetlen könyvlistában szerepel.¹⁰

Kevés azonosság és nagyszámú különbözőség

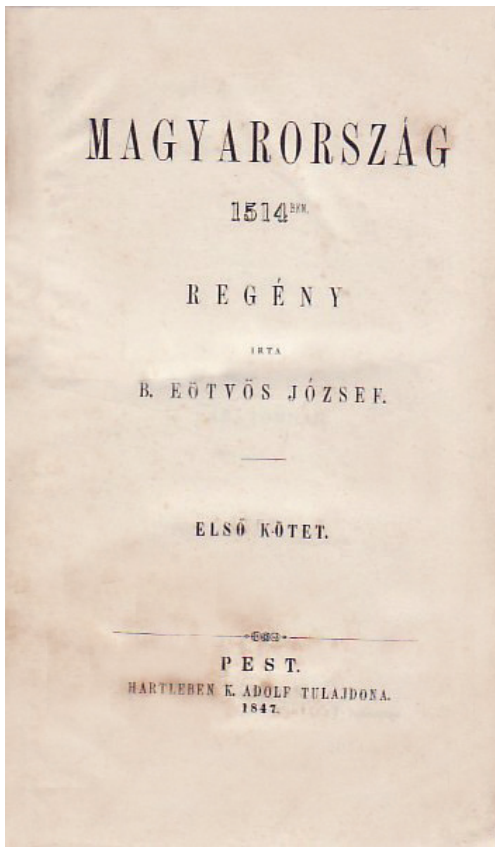
Bár kétségtelenül valahol az is érezhető, hogy Eötvösnek a szabadságharc előtt keletkezett három nagy regénye azonos ember alkotása, jóval feltűnőbb, hogy mindegyik munka radikálisan eltér a többitől. Ami szinte egyedül közös bennük, hogy mindegyikben található körmondatok: a hírhedt eötvösi tirádáknak köszönhetően tehát valamelyest mindegyik szónokias. Ezt két ok is alátámasztja: Eötvös kiváló rétor volt, és vonzódott az aforizmákhoz, amit mi sem mutat jobban, mint hogy egyik első és az utolsó nyomtatásban megjelent munkája is aforizmákat tartalmaz – a Szemere Pál által szerkesztett *Muzárium* 1833-as évfolyamában *Bel és Kül Világ* címmel publikált aforizmagyűjteményt, élete utolsó megjelent munkája pedig az 1864-es *Gondolatok*. Wéber Antal *A magyar regény kezdetei* című, 1959-ben megjelent kismonográfijában a regények különbségeiről ír felerősítve a szakirodalomban már korábban szereplő állítást: Eötvös *A karthauzi* után következő „későbbi regényei oly mértékben ütnek el az elsőtől, mint tevékenység a rezignációtól. Az a megállapítás, amely az Eötvössel foglalkozó tanulmányokban előfordul, hogy pl. *A karthauzi* és *A falu jegyzője* összevetésekor szinte két különböző szerző művének érezzük a regényeket, kétségkívül jogos észrevétel.”¹¹ Ezzel összecseng Gángó Gábor *A karthauzi* 1996-os kiadásának utószavában megfogalmazott véleménye, miszerint Eötvös regényei „mindegyikében új, számára addig járatlan utakon halad. Nem ismétli önmagát, nem él korábbi megoldásaiból. Nemcsak más kérdésekre keresi a választ, de szerkezetileg és technikailag is újat kíván alkotni.”¹²

Az 1839 és 1841 között a *Budapesti Árvízkönyv* összesen öt kötetéből háromban megjelent *A karthauzi* éregény: nagyobb részben a főhős, Gusztáv visszaemlékezése, kisebb részben naplója segítségével nyújtja egy fiatalember életösszegzését. Eötvös, bár francia környezetben, de saját nemzedéke sorsának tanulságait veszi számba

¹⁰ Az egykori www.nagykonyv.hu oldal már nem érhető el, így az olvasmánylisták sem, azonban a TOP 100 listát több helyen is meg lehet nézni, például a kultura.hu oldal 2005. április 24-i *Megszületett a Nagy Könyv TOP 100-as listája* című hírében: <https://kultura.hu/irodalom-archivum-megszuletett-nagy-konyv/> (letöltés: 2021. július 14.).

¹¹ WÉBER 1959, 169.

¹² GÁNGÓ 1996, 331.



A *Magyarország 1514-ben* címlapja,
Pest, 1847

(akárcsak Alfred de Musset francia költő és író az 1836-ban megjelent *A század gyermekének vallomása* című regényében). Az első regény emlékkönyvszerű, a világfájdalom és válság érzésvilágát fejezi ki, tematikailag és stilárisan a szentimentális hagyománnyal érintkező romantikához sorolható.

Az 1845-ben eredetileg 9 füzetben megjelent, de már akkor is három kötetbe tördelt *A falu jegyzője* hazai környezetben és első pillantásra hozzávetőleg saját keletkezési idejében játszódik, sok szereplőt és sok cselekményszálát mozgat szövevényes módon, és részint ezzel, részint az ettől látszólag független kiszólásaival, elmékedéseivel a reformkori Magyarország aktuális problémáit – mint a nemtelenség, a kisebbséghez tartozók kiszolgáltatottsága, a tisztújítás, azaz a helyi választás vagy az igazságszolgáltatás visszasságai – diagnosztizálja. *A falu jegyzője* stílusa humoros és szatirikus, mind a narrátori kiszólásokat, mind a szereplők ábrázolását, részben még a velük megtörtént események jellegét tekintve is. A regény ironiája azonban

ban „csaknem mindig körmondatos körülménnyességgel jut kifejezésre” – írja Sőtér István Eötvös-monográfiája 1967-es kiadásában: Eötvös „a zengzetes, melodikus körmondatról *A falu jegyzőjében* áttér a szabatos, a tényeket, körülményeket taglaló körmondatra”.¹³

A forradalom előtt egy évvel, 1847-ben megjelent *Magyarország 1514-ben* kézenfekvő módon történelmi regény, tárgya pontosan az, amit a szöveg címe ígér: átfogó és szinte a végletekig aprólékos képet nyújt a parasztháború Magyarországaról. Ebben a szövegben – még feltűnőbben, mint az előzőben – nincs központi hős, súlyos pontatlanság tehát Dózsa-regényként említeni a művet. Nem csupán számos szereplőt kell követnünk, de többük révén összekeverednek a köz- és a magánélet,

¹³ SÓTÉR 1967, 199–200.

ha tetszik: a fiktív és a történelmi események szálai. A harmadik regény stílusát tartja a szakirodalom a legletisztultabbnak, itt szerepel a legkevesebb körmondat, Sőtér István egyszerű előadásmódot, tárgyilagos, történetírói hangot említ, és egyetért a regény méltatói által idézett Tacitus példájával a regény 1972-es Magyar Helikon-összkiadásának előszavában:

„A *Magyarország 1514-ben* a realista előadásmód egyszerű, tárgyilagos hangját szóltatja meg. Történetírói hang ez, mely azonban az elbeszélő szándékának is hasznára válik. Nemhiába idézik Tacitus példáját a regény méltatói. A bőbeszédűsre hajlamos Eötvös mintha meglelte volna a gazdaságos technika, a tárgy igényéhez mért előadásmód titkát.”¹⁴

Erről írt ugyanő Eötvös-monográfiájának második, 1967-es kiadásában is:

„A *Magyarország 1514-ben* lapjain Eötvös szakít a körmondat, vagy legalábbis ritkán folyamodik hozzá. Egyszerű, tiszta, tényközlő mondatai azonban épp emiatt telnek meg helyenként olyan költőiséggel, sőt fenséggel, aminőre előző két regényében példát nem találhatunk.”¹⁵

Melankólia, szerelem és barátság, költői aforizmák

Alighanem teljesen véletlen, de Nemes Nagy Ágnes több évtizeddel megelőzően Kosztolányi Dezső esetében is egyfajta apaszerepet töltött be Eötvös József, és nála is éppen *A karthauzinak* köszönhetően. Ő az Eötvös halálának centenáriuma írt, a *Világ* 1913. szeptember 3-i számában megjelent esszéisztikus írásában az őt megelőző generációk kedvelt olvasmányának nevezi az első regényt: „Apáink és nagyapáink *A karthausit* olvasták tőle, és *A megfagyott gyermeket* szavalták”; egy korábbi helyen pedig arról vall: „apánk tizenöt éves korunkban – komolyan és áhítatosan – az ő regényét nyomja kezünkbe, az első regényt, a ködös és nehéz regényt, amelyen serdülő intelligenciánk a tűzpróbát állja ki”.¹⁶

Ha jól gyanítom, és csakugyan *A karthauzi* volt az, ami egyfajta felnőtté avató szerepet játszott a 19. század végén, akkor ennek az lehet az oka, hogy ebben a regényben nagy formátumú szerelemről és barátságról olvasunk. Talán azért kaphatta meg serdülőkorában apától a könyvet olvasásra az ifjúság egykor, hogy megtanulja belőle: milyen a komoly szerelem és a nagy barátság. Ennek megfelelően én is azt

¹⁴ SÓTÉR 1972, 13–14

¹⁵ SÓTÉR 1967, 201.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI 1913.

javaslom, ilyen korban olvassuk *A karthauzit*: a magyar és az európai érzékeny levél- és naplóregények, elsőként Johann Wolfgang Goethe *Az ifjú Werther szenvedései*, illetve a *Fanni hagyományai* megismerését követően ebből is megtapasztaljuk a másik személyhez vonzódás örömeit és gyötrelmeit, nagyszerűségét.

A karthauzi szerzetesnek beállni készülő Gusztáv életének a Grande Chartreuse kolostorban memoárként rögzített visszaemlékezése Júliával való halálos és kilátástalan szerelmét adja elő, másrészt Armanddal való határtalan és kudarcra végződő barátságát beszéli el, azaz egy fiatalembert jellemző gesztusokat prezentál. Freiburgi kollégiumi társával való barátságát így festi le Gusztáv:

„[A] szív mindenhatónak érzi magát, ha szeret, s én szerettem őt – nem azon hideg meggondolt érzeménnyel, melyet később barátságnak nevezünk, s melyet néha csak szokás vagy nehéz pillanatokban becsületézés tart, melynek rokon érzemények s próbatételek és közös célok kellene –, én szerettem őt ok nélkül, de lángolón, szívem egész erejében, miképp csak egyszer szerethetünk gyermekkorunkban, hol oly közel állnak még lelkeink egymáshoz, hogy társunkban mintegy magunkat ölelhetjük, hol egész érzeményünk, mellyel egykor a hazát, a világot s kedvesét öleli a férfi, egy lényben pontosul, s meglegettnak érzi magát.”¹⁷

Tizenkilenc esztendőskorában a barátságot felcseréli a szerelemmel, igazi romantikushoz illően az érzelem, amelyet átél, mindent betöltő:

„Én szerettem, lángolón, véghetlenül az első pillanattól; mert csak így szerethetni. Kinek napok kellene, s hetek és évek, míg végre tökélyt tökély után kiösmert, s az egészt felszámolva, végre meggondolva, kimondá, hogy szeret – az boldog férjé válhat, de nem szeretett soha. Csak kinek lelkét mintegy őrülség ragadá meg, ki egyszerre boldognak érzé magát, vagy elkárhozottnak, mintha éltét egy átok vagy áldás hatotta volna át egyszerre; ki nem keres tökélyt, nem ösmer hibákat, nem tud, nem akar semmit, hanem csak érez, s egyszerre veti oda mindenét ez egy érzeménynek, s nem reményl semmit, s nem fél semmitől, az szeret, mint én szereték.”¹⁸

¹⁷ Eötvös 1996, 32. Az Unikornis Kiadó A Magyar Próza Klasszikusai sorozatában Gángó Gábor által sajtó alá rendezett *A karthauzi szövegében a Budapesti Árvízkönyv* textusát hozza modernizált helyesírással, de megőrizve az eredeti mondatszerkezetet. A regény korábbi népszerű kiadásai az 1852-es, ismeretlen által készített átírt textust viszik tovább.

¹⁸ Uo. 41.

„A regény ifjú hőse, Gusztáv, a csalódások fájdalmas útját járja végig. Ez a rövid élet a felcsigázott illúziók, remények és a váratlan lesújtó kiábrándulások közt vergődik”¹⁹ – írja Wéber Antal *A karthauzi* ismertetésében *A magyar regény kezdetei* című kismonográfiájában, majd a regény általa szerkesztett kiadásának előszavában. És nem győzi ő sem kellően hangsúlyozni, hogy a regény Gusztáv csalódásainak köszönhetően a világfájdalom érzésvilágát tükrözi:

„*A karthauzi* az első és egyetlen olyan regény, ahol a szentimentális regénystruktúrába alapozott, jellegében romantikus válsághangulat ábrázolására találunk. A romantikus színezet nemcsak az alapprobléma felfogásában, a melankólia, az életöröm-hajszolás, az emelkedett pátoz mesterien egybeszővött ellentéteiben jut kifejezésre, hanem a regény szerkezetileg igen fontos, hatásos jeleneteiben, amelyekben szinte összpontosul a regény »külső« cselekménye, valamint a színterek kiválasztásában, a cselekményt kísérő környezetrajzok árnyalásában is.”²⁰

Egy melankolikus fiatalember visszaemlékezését olvassuk saját életéről, tehát nagy érzelmekkel, halálvággal, természeti képekkel, a természettel való közösséget lágy stílusú, kimunkált mondatokba foglalt leírásokkal és hasonlatokkal találkozunk, Gusztáv ráadásul reflektál saját egykori (lelki)állapotára. És amilyen melankolikus a naplóíró az írás alatt, úgy lát(tat)ja az általa elmesélteket, ahogy arra Veres András rámutatott 1985-ben megjelent elemzésében: „a reflexiók túlnyomó része nem az elbeszélte történethez fűződik, hanem az elbeszélés (illetve az elbeszélő) lélekállapothoz”.²¹ Ennyiben hiába játszódik két idősíkon a szöveg, az elmesélt élettörténet idejében, valamint a leírás pár hónapos idejében, a főhős mindkettőben ugyanolyannak mutatja magát, illetve mindkét idősíkon ugyanúgy viszonyul az őt körülvevő kinti világhoz – harmóniában van vele. Az írás ideje – egy melankolikushoz igen passzolón – 1836 őszétől a következő tavaszig tart, s benne a szöveg legnagyobb részében azok a hol hosszabb, hol rövidebb szakaszok, melyek az írás „most”-járól tudósítanak, telre esnek. Természetesen ez a kinti tél pontosan megfelel Gusztáv benti hangulatának: „Künn szélvész dúl, a hó sziszegve csapdossa ablakomat, s a temetőn fejér kísértetként emelkednek hófuvatok szemeim előtt: minden komor s elhagyott messze körülöttem, mintha nyögve halálával küszködne a természet”²² – írja éppen az öngyilkossági kísérlet részletét megelőző fejezet zárósoraiban. A harmadik rész elején, szilveszter éjszakáján a szó szoros értelmében kimondja rokonságát a természettel:

¹⁹ WÉBER 1973, 6.

²⁰ WÉBER 1959, 164.

²¹ VERES 1985, 25.

²² EÖTVÖS 1996, 89.

„Éjfél elmúlt; az egen át szétfoszlott fellegek száguldanak, s a hold, néha felmerülve sötét fátyolából, halvány világot terjeszt láthatáromon. Minden hallgat – csak befagyott ablakom rezgése, s az éjszaki szél, mely néha hosszú jajgatásként felszólal, szakítják félbe a nagy, véghetlen csendet. – Lelkem szomorú. – Szomorú, mint a tér, melynek elfonnyadt virágzását a tél eltakarta hóleplevel, mint a borongós ég, melynek ködéből csak itt-ott merülnek ki egyes csillagok, mint e nagy téli természet, melynek romjai között e szív rokonnak érzi magát.”²³

Ez szolgál magyarázatul a szövegben minduntalan ismétlődő, azonos körből származó gondolatokra, az emlékkönyvbe illő, újra és újra ugyanazokat az elemeket hordozó hasonlatokra: „A reflexiókat összegyűjtve valóságos kis enciklopédiát állíthatnánk össze Gusztáv nézeteiből, arról, hogy miképp vélekedik barátságáról, szerelemről, társasági és családi körről, vallásról, művészetről, politikáról”²⁴ – írja Veres András. *A karthauzi* tehát azoknak ajánlható, akiknek a szívéhez közel állnak az emlékkönyvbe illő aforisztikus életbölcseket tartalmazó, kimunkált körmondatok, melyeknek tárgya fa, mag, rózsa, csillag, hajó az élet tengerén, és mindezek ráadásul összevetve a szívvel. Végül egy ilyenre hozok példát a regény egyik zárófejezetéből, ahol Gusztáv így összegzi életútját:

„Regény az élet; ki türelmét nem vesztve lapot lap után lelkiismeretesen végigolvas, minden beszélgetésen átmege, minden leírást a végső gombig összeállít, s csak egy lappal sem néz tovább, mint kellene: az kielégítve érezheti magát olvasása között. Óh, de vannak türelmetlen olvasók is, vannak, kik e nagy könyv első lapjainál már vége után tekintenek, kik mindent, mi benne érdekes, előre olvasának, s vajon csudálatos-e, ha ezek rajta később élvezetet nem találnak, s a könyvet félig olvasva leteszik bánat nélkül. Nem az idő, nem a kor az, mi halálra elkészít; miként a hajó, elragadva szélvész-től, napok alatt átfuthatja az utat, melyre nyugodtabb hajózásnál hetek kellének vala; miként egy tized elszáraszthatja a fát, míg szomszéda, az erős tölgy csak terjeszkedő ágaival méri századit, úgy az ember rövid évek alatt hosszú pályán futhat át, egy élet ereje elfogyhat kevés nyár forró napjai által; nem évek, az, mit tapasztalánk, tesz aggá, s én érzem, hogy az vagyok.”²⁵

²³ Uo. 159.

²⁴ VERES 1985, 25.

²⁵ EÖTVÖS 1996, 322.

Megyebírálat, romantikus kalandregény és mindenre kiterjedő szelíd irónia

Kaffka Margit eredetileg a *Vasárnapi Ujság* 1911-es évfolyamában folytatásokban megjelent regényében az egyik szereplő, Telekdy Péter így fakad ki az egész züllött Magyarországra, különösen a dzsentri fészekre, a regény helyszínéül szolgáló Szatmár vármegyére az elbeszélő Pórtelky Magdolna férjének, Vadicska Jenőnek:

„Lehetetlen állapotok vannak itt, lehetetlenek! – heveskedett egészen kiöntve a szívét Jenő előtt. – Hidd el, ti nem is tudjátok, micsoda egy züllött ország ez a miénk! Az egész; de ez a tájéka legkivált. A vármegyét csak alá kellene aknázni, bombát neki, mindenestül! Csupa sógorság-komaság; a lustaságuk, tudatlanságuk, basáskodó rossz-szaságuk palástolására alakult, összevissza házasodások révén megerősített érdekszövetkezet. A délolasz rablóbandák különbek, mert azok akarnak és csinálnak valamit; vizet zavarnak. Emlékszel *A falu jegyzője* regényre? Hogy meg van ott írva! És látod, azóta se változott!”²⁶

Kétségtelen, a második regény részben ezért tarthat számot figyelmünkre: a megyerendszerrel mérhetetlenül elégedetlen, centralista politikus Eötvös a korabeli Magyarországot, a megyék működését mutatja be, és teszi nevetség tárgyává. Leszámol az alispánok, főbírók, szolgabírók, esküdtek és ügyvédek uralta világgal: „Porvár a megvesztegethetőség, a tunyaság, a kietlenségbe temetkező szegényes és szárnalmas élet jelképe”²⁷ – írja Wéber Antal *A regényhősök „a magyar ugaron”* című előszavában a szöveg 1974-es Magyar Helikon-összkiadásában. Márpedig történeti (és egyben a jelek szerint időtlenül aktuálpolitikai) nézőpontból érdekes, hogy *A falu jegyzőjében* a megyerendszer, a tisztújítás egy remek és részletekbe menően kidolgozott karikírozott képével találkozhatunk. Deák Ferenc Eötvös Károly megörökítése szerint a regény olvasása után megmutatta Eötvös Józsefnek dr. Mátyus *Lótudomány* című szakmunkáját, melynek a „címlapján le volt rajzolva egy beteg ló s erre rá volt rajzolva mindennemű betegség, mely a lovakon csikó koruktól fogva vénségükig előfordulhat”, s azt mondta *A falu jegyzője* politikájának a megyerendszer elleni hajtóvadászatáról: „Nézd barátom, mind ez a lóbetegség előfordul, hanem azért ilyen ló nincs a világon s nem is volt.”²⁸

²⁶ KAFFKA 1999, 67.

²⁷ WÉBER 1974, 15.

²⁸ EÖTVÖS 1901, 331.

A 2005-ös magyarországi Nagy Könyv televíziós játékkal egy időben, mintegy elenpontként az egykori *index.hu* hírportál elindított egy játékot, ahol a közönség által a leggyengébbnek ítélt irodalmi alkotásokra lehetett szavazni. Eötvös József második regényét így mutatták be:

„Latin-magyar közigazgatási szójegyzék nélkül a Falu jegyzőjét ki se nyissuk, inkább rehabilitáljuk Jókait, aki ilyen faragott bikkfastílussal közel egyidőben képes volt élvezhető mondatokat leírni. Eötvös regényének nyelvezetétől eltekintve a témája is elképesztő: egy városi jegyző szövevényes kalandjai. Hogy ez nyerte meg majdnem a Nagy Könyv polgármesteri szavazását? Lehet, de akkor csak alsófokú közigazgatás-történet kutatókat kérdeztek.”²⁹

Jókai Mór és Eötvös József stílusának ilyenén szembeállítását irodalomtörténetileg és nyelvészetileg, stilisztikailag abszolút nem helytálló, ma már mindketten egyformán nehezen követhető, hosszú tirádákban fogalmaztak, Eötvös esetében ráadásul részben éppen ez okozta sikerét: a szónoklatokhoz szokott korabeli közönség könnyedén befogadta, sőt éppen ezt tudta befogadni.

Másrészt mind Eötvös, mind Jókai regényművészete sikerének másik oka a kalandos cselekményvezetésben rejlik. A regénynek az Index cikkében tévesen nevezték meg a témáját, nem egy *városi jegyző* szövevényes kalandjait követhetjük *A falu jegyzőjében* (ezt már a közigazgatási elnevezésre utaló pontatlanság is mutatja). Valójában három, egymástól nagyon eltérő regényszálat követünk, amint Beöthy Zsolt 1878-as irodalomtörténeti összefoglalásában jelezte, a „történet maga három, egymással többé-kevésbé összefonódó ágra szakad: Réty alispán családi tragédiájára, [...] az igazságért küzdő szegény falusi jegyzőnek, Tengelyinek sorsa, [...] végre az egyenes, heves lelkű paraszt, Viola meséje”.³⁰ Gyergyai Albert (aki Császár Elemér 20. század eleji értelmezéséhez köti az észrevételt) ezen kicsit árnyalva azt írta 1937-es elemzésében: ez a könyv nemcsak „három család története, hanem három külön ágú, külön technikájú regény ölelkezése” – az első: „a vidéki és családi idill, Tengelyi és háznépe, némileg Vándory életsorsa, Ákos és Vilma szerelme, a szülők és gyermekek viszonya, valamint Kislakyék otthona is, Kálmán és Etelka szerelmével, a falusi élet csöndje, egyszerűsége, tisztasága”; a „második regény Violáé, a társadalom áldozatáé, az erényes gyilkosé, aki a társadalmon kívül áll, s az uralkodó osztály hibájából ártatlanul is bűnre kényszerül”; a harmadik regényréteg pedig „több mint léggör, s több mint egy életsors: a cselekmény gerince, bűnügyi, vagy mint ma mondanók, detektívregény. Az iratok ellopása, egy örökség megszerzése véggett; titkos összeesküvések

²⁹ Az archívumból még most is elérhető a cikk: <https://index.hu/kultur/2005/szkonyv/szavazas/?main&day=2> (letöltés: 2022. július 20.).

³⁰ BEÖTHY 1901, II. 60.

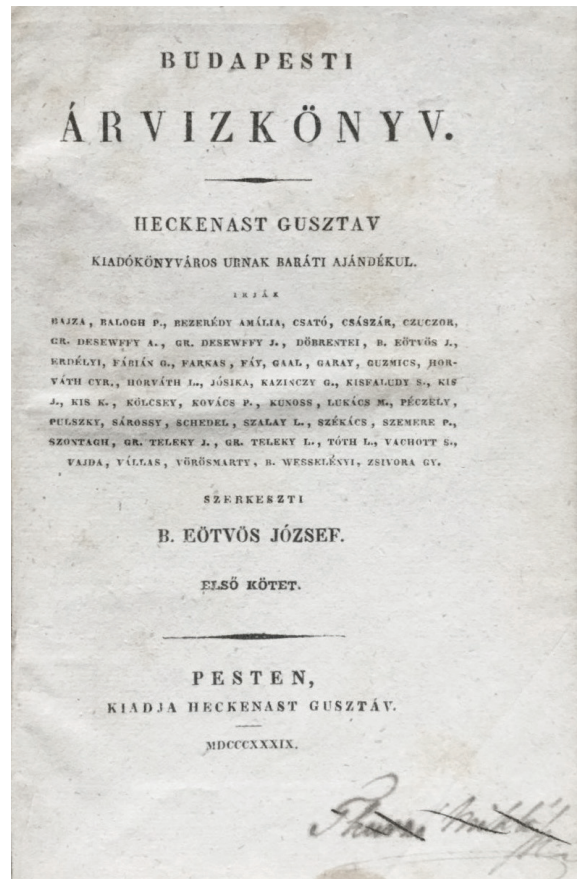
s ezeknek kihallgatása, hol az erdőben, hol kocsmában, hol pláne a kályhalyukban; a cinkosok összeveszése, s egymás ellen irányuló zsarolási és gyilkossági kísérletei; a gyilkosság, amely az iratlopás, illetve a fondorlatok következménye; az ártatlan vádolása, szenvedése és igazolása egy haladkló lelkipurdalása és végső vallomása alapján.”³¹ Eötvös ebben a munkában a három nagyon eltérő regényágot kovácsolja kiválóan egybe – nemhiába dicsérte ezért Wéber Antal is: „Regényépítkezését szemügyre véve meg kell állapítanunk, hogy a cselekmény különböző elemeit (a megyei közgyűlés, az intrika kibontakozása, a véletlenek egybejátszásának indoklása stb.) hibátlanul illeszti össze, s ebben teljesen egyenrangú az európai regényírás mestereivel.”³² Márpedig ez a regényépítés valószínűleg éppen az izgalmas események láncolatát kereső olvasót bilincseli le, akiket természetesen a bűnügyi regény már önmagában is leköthet. *A falu jegyzője* bizonyos szempontból kifejezetten élvezetes olvasmány, itt éppúgy folyton találhat valamit beépítve az olvasó, amiért sebesen tovább kell olvasnia, hogy kíváncsisága kielégüljön. Az egyik első írás is, mely a regény legelső füzetének megjelenése után olvasható az *Életképekben*, Vas Andor 1845. március 15-én megjelent ismertetése, erről beszél:

„Legelső, mi ez új regény, irodalmunknak e nagyra becsülendő nyeresége felől, tanúságot tesz, miszerint t. i. az a nagy közönségnek az olvasásban csupán mulatságot kereső része előtt is nagy kedvességet nyerend, az, hogy az átolvasott nyolc ív végére jutván, a folytatást nem kis sajnálattal nélkülözi, s áhitattal pillant a hónap végére, mely egy új nyolc ívnyi füzet élveivel látandja el őt.”³³

³¹ GYERGYAI 1937, 89–91.

³² WÉBER 1974, 9.

³³ VAS 1845, 346–347.



A Budapesti árvizkönyv címlapja,
Pest, 1839

Úgy vélem, talán a legnagyobb írói bravúr, amit Eötvös kiválóan megvalósít második regényében, az imént bemutatottak együttes működtetésében rejlik. Vagyis a fejezetek azért hordoznak több cselekményszálát, mert a mondatok maguk számos elemet tartalmaznak, a megerendszer a mondatokban található részelemek révén kerül bemutatásra. Érdekes ennek az alátámasztására a regény egyik Sőtér István által kritizált nyitómondatát, egy Tisza-leírást idézni. Igaz, hogy a mai olvasóknak Eötvös ritmikus körmondatait nem könnyű követni. De a maga idejében ez volt a norma. Herczeg Gyula állapította ezt meg 1953-ban Eötvös stílusáról szóló dolgozatában:

„A korstílus a magyarázata annak, miért olvasták szívesen még a »serdült leányok« is. Nem találtak kivetnivalót körmondatosságán, mert az a levegőben volt; sokan írtak – mint Eötvös – nagy körmondatokban, és a közösség megszokta, kívánta is a hasonló stílusmegoldásokat. [...] Ép ez a stílus volt az, ép ez a körmondatosság, amely az akkori olvasókat érzelmileg és értelmileg megrázta, és az esztétikai élvezetet képes volt bennük felkelteni.”³⁴

A szóban forgó leírás tehát így hangzik:

„Ismert dolog, miként kedélyünkre semmi nem hat inkább, mint azoknak jelleme, kikkel társalkodunk, s így természetes, hogy a Tisza is eltáblabírosodott jurátusként felejtve vagy megbánva ifjúságának Mármárosban elkövetett kicsapongásait, végre azon tájnak jellemében – melyen tekervényes utakon tovább halad – részesül, s kivéven azon eseteket, hol mértéktelen sarkantyúzások miatt türelmét veszti, vagy valamely biztosság által tulajdon ágyából igaztalanul kiszorított, még kiöntéseiben is megtartja azon mértéket s méltóságos lassúságot, melyet az iránta kiküldött választmány tanácskozásain s a folyó magyar juris pereken kívül – semmi, mi széles e világon foly, megtartani nem tud; úgyhogy ezen áradásokat is, melyeknek időszakát ismerjük, s melyeknek kiterjedése földabroszainkon följegyeztetett – éppoly kevésbé nevezhetjük kicsapongásoknak, mint azt, ha hivatalviselt tekintélyes férfiak installációk-, tisztújítások- vagy lakadalmaknál minden becsülettel eláznak.”³⁵

³⁴ HERCZEG 1953, 58. És hadd tisztázzam Herczeg segítségével, az eötvösi körmondat milyen távol áll a bonyolult barokkos körmondatoktól, lévén ennek a ritmus az alapja: „A romantikus próza szemben a klasszikus próza kaotikus, alárendelő szerkesztésével, rendre törekvő, mellérendelő típus: a mellékmondatokat nem szereti, a lineáris mondattestben rendszeresen csak a prózaritmust létrehozó mondatrészhez kapcsolódó, jelzői mellékmondatot enged meg.” HERCZEG 1953, 165.

³⁵ EÖTVÖS 1995, I. 8–9. *A falu jegyzője* Eötvös életében kétszer jelent meg, de itt (nem úgy, mint *A karthauzinál*) tudjuk, hogy maga a szerző dolgozta át regényét. A népszerű kiadások természetesen a második, 1867-es kiadás szövegét veszik alapul, *A Magyar Próza Klasszikusai* sorozat is ezt teszi, de ajánlható még a Magyar Helikon összkiadás 1972-es edíciója

Azt tanácsolom, adjuk át magunkat a mondatok hömpölygésének, mivel így (természetesen ha eközben figyelmünket nem hagyjuk ellankadni) terünk nyílhat a részletekben rejülő finom és valóban mindenre kiterjedő irónia észrevételére, és számunkra is élvezhető olvasmánnyá válhat a szöveg. Még ráadásul azt is megtudjuk és meg tapasztaljuk, hogy mi történt és mi történik ezzel az országgal – Csengery Antal 1851-es Eötvös-életrajzából sokszor idézett megállapítása szerint ugyanis „nincs egyetlen szépirodalmi mű, mely oly közel hozta volna az irodalmat az élethez, mint *A falu jegyzője*”.³⁶ S ezt a kijelentést szerintem Péterfy Jenő 1881-es tanulmányában tett megjegyzésével kiegészítve célszerű érteni, tudniillik a mondatrészletekből ismerhetjük meg a municipális Magyarországot: „Ha minden adatunk elveszett volna, a mellékes megjegyzésekből, a periódusok utó- vagy előmondataiból a megyerendszer összes hiányait ismerni tanulnánk.”³⁷

Panoramatikus regénykoncepció mesteri cselekményszövésessel és szereplőkezeléssel

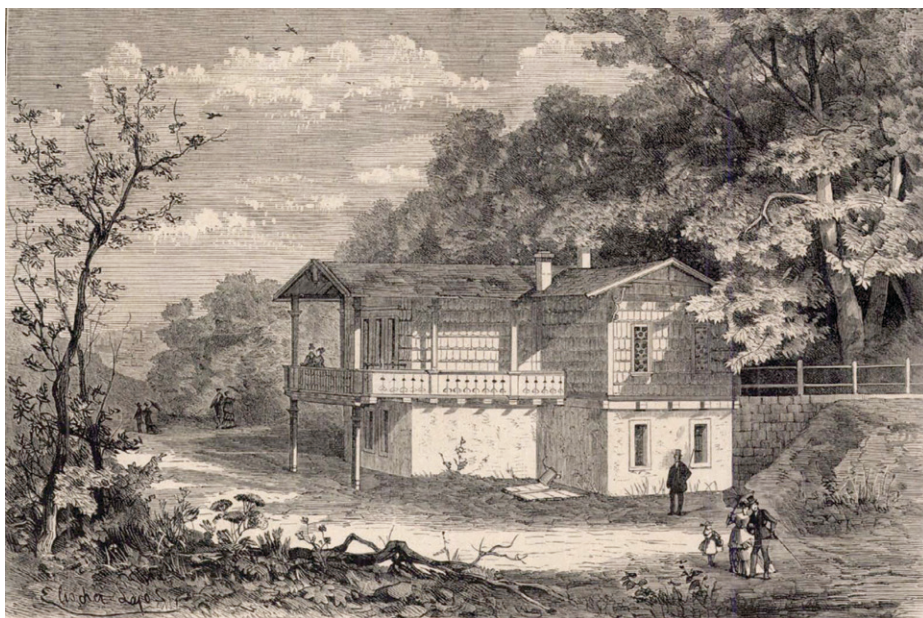
Kosztolányi Dezső azt írta, apáik és nagyapáik még *A karthauzit* olvasták lelkesedve, ám az ő generációjának Eötvöstől „kedvesebb a *Falu jegyzője* és a véresfekete regénye a parasztlázadóról, a mohácsi vész vihar előtt való feszültségéről, egy ország belső harcáról”.³⁸ Kétségtelen, hogy a második regény mellett a *Magyarország 1514-ben* is tanulságos olvasmány nemzetünkről és államunk állapotáról. Történelmi regény, és mint a címe félreérthetetlenül utal rá, a 16. század meghatározó pillanatában mutatja be hazánk állapotait, ám – mint Szilágyi Márton írta, eredetileg 2004-ben, a *Megváltás és katasztrófa* című értelmezésében – az időpont tágabban értendő, korábbi és későbbi eseményeket is magában foglal: a dicsőséges Mátyás-kor a kiindulópont, amihez viszonyítják a hősök életüket, és belelátható (miként Kosztolányi is belelátta) a későbbi mohácsi csatavesztés bukása, az ország szétesése. „A címben kijelölt esztendő a nemzeti történelem egészének szimbolikus megjelenítését hordozza: a regény egy olyan eseménysort mutat be, amely sorsszerűségében a korábbi cseleked-

is. Az 1845-ös első változatot én rendeztem sajtó alá elektronikus kiadásban: <http://magyar-irodalom.elte.hu/totnes/eotvos/> (letöltés: 2022. július 21.). Az eredeti szöveget a szerző jelentősen átdolgozta, erről lásd ugyanitt kísérőtanulmányom, vagy: DEVESCOVI 2002. Ha azonban valaki az itteni idézettől eltérő szöveget olvas, ami tartalmában hasonlít csak az eredetihez, akkor tegye le nyugodtan a könyvet, mert az nem Eötvös József regénye, hanem jó eséllyel Majtényi Zoltán átdolgozása, csak ezt az újabb kiadások elmulasztják feltüntetni.

³⁶ CSENERY 1851, 224.

³⁷ PÉTERFY 1983, 545.

³⁸ KOSZTOLÁNYI 1913.



A „Karthauzi-lak” az Eötvös-villa közelében a Svábhegyen, Pollák Zsigmond fametszete
Elischer Lajos rajza után, Vasárnapi Ujság, 1875. szeptember 26., 613

tek következménye és előrevetíti a később bekövetkező tragédiákat is.”³⁹ Irányzatos műként bele szokták látni a regénybe a forradalom és szabadságharc Kasszandraként való megjósolását is, de ez abszolút nem állja meg a helyét; a szerző saját korszaka azonban a jobbágykérdés révén (akár az 1846-os galíciai, akár az 1831-es felvidéki parasztfelkelésre gondolhatunk, amit Eötvös utolsó regénye, *A nővérek* elején részletesen és plasztikusan ábrázol) mégis beszüremkedhet a regénybe.

Az ingyenc olvasók Eötvös történelmi regényét a műfaj kiemelkedő alkotásaként fogják szeretni. Talán a regényben szép számmal található magyar, latin és német forrásokra való hivatkozás miatt, vagy a főszövegben lépten-nyomon előforduló, elsősorban történelmi magyarázatoknak köszönhetően a „laikus olvasó helyenként inkább történeti, mint regényes elbeszélésnek érzi, tudománynak, nem pedig költészetnek” – írta Császár Elemér 1939-ben *A magyar regény történetében*, majd jelezte, a műértők viszont látják, hogy ez a regény lekörözi társait:

„A mult benne nem cégér, hatáskeltő háttér egy tetszésszerinti korban eljátszható mese számára, hanem költői anyag, amelyből Eötvös biztos kézzel, bőségesen merít.

³⁹ SZILÁGYI 2007, 214.

A regény cselekvénye nem *játszik* a multban, hanem *megtörtént* ott, sőt elsőrangú szerepet vitt, a költő a források lelkiismeretes tanulmányozása alapján a maga igazi valójában, egyenesen a történelem lapjairól hozta át a költészetbe.”⁴⁰

Igazából az ingyenc és történettudományilag képzett olvasók a történelem elbeszélésének elképesztően finoman kimunkált volta miatt lelkesedhetnek ezért a könyvért. Ez a történettudományinak mutatkozó szöveg irodalmi alkotásként tekintendő, szerzője szinte posztmodern történész benyomását kelti, aki forrásait kritikával kezeli. Benkó Samu 1984-ben tett észrevétele szerint Eötvös „a történeti forráskritikának olyan módszereit sajátította el, amelyek lehetővé tették, hogy az elbeszélő források közléseit, mindenekelőtt a humanista történétírók szolgáltatata adatokat megrostálja, a valóságábrázolást a tudálékos meseszövéstől elválassa, az egymásnak ellentmondó szövegekből a valót kihámozza”.⁴¹ Véghely Dénes *Báró Eötvös József „Magyarország 1514-ben” című regényének történeti alapja* címmel 1930-ben kiadott tüzetes összevetése azt mutatja, a könyv számtalan eseménye pontosan úgy történt meg, ahogyan itt olvassuk, csak éppen nem azon a helyszínen, vagy nem abban az időpontban, ennek a követése pedig rendkívül izgalmas feladat.⁴²

Azt azonban az egyszeri olvasók is látják, hogy a regényben két szál, egy inkább történelmi vagy közéleti és egy inkább irodalmi vagy magánéleti, illetve romantikus, szerelmi szál húzódik, és igencsak szervesen kapcsolódik össze. Érdeemes például végignézni, mennyire finoman és mennyire sokrétűen van összekötve a keresztes felkeléshez vezető eseményekben a kétféle szál. Császár Elemér így dicsérte a regényt 1939-ben: „a historiai anyagot szerves kapcsolatba hozta a történeti regény másik elemével, a költött cselekvénnyel s nemcsak oly módon, hogy azt a történet eseményeiből fejlesztette, hanem azáltal is, hogy Pál és Klári szerelmét országos események rugóiként használta”.⁴³ Sőtér István pedig 1967-es monográfiájában így adta a cselekmény summáját, szintén pozitívan értékelve a szöveget:

„A bonyodalmat mindig is mesterien szövő Eötvös különösen átgondolt módon teremt egységet a regény történelmi eseményei és magán-sorsai között, – mégpedig úgy, hogy Szalerei Klárinak, az Ártándi Pált szenvedélyesen szerető polgárleánynak sajátos szerepet biztosít a történelmi események alakulásában. Az Ártándi Pál hűtlenségéről értesült Szalerei Klári beszél rá a kereszteseket Telegdi nyárilakának megtámadására, ami bizonyos mértékben történelmi arányú eseménnyé növekszik, mivel a nyárilak felgyújtása után lehetetlenné válik a kibékülés a főnemesség és a Dózsa-tábor között. Természetesen

⁴⁰ CSÁSZÁR 1939, 174.

⁴¹ BENKÓ 1984, 266–267.

⁴² VÉGHELY 1930.

⁴³ CSÁSZÁR 1939, 175.

Eötvös óvakodik attól, hogy Klárinak valamiféle történelmi kezdeményezés szerepét juttassa, – hisz a Telegdi-lak ostroma csak egy, a többi nemesi lak ostromának, elpusztításának sorában. És Klári tettében nincs is semmi mesterkelt vagy hihetetlen, – cselekedete arányban van a szenvedélyével, mely szenvedély, most, ebben a történelmi helyzetben, kicsap a magánélet keretei közül, s természetszerűen ölt egy történelmi eseményben testet. De ennek az eseménynek következtében Klári sorsa éppúgy, mint Fruzsinaé, a regény nagy történelmi eseményeibe közvetlenül kapcsolódik, – s az országos események és a szerelmi történet közt cselekményegység jön létre.”⁴⁴

Sótér Kosztolányi értékelését erősítette meg, és alighanem neki köszönhetően lett az irodalomtörténeti kánonban a legtöbbre tartott munka a harmadik regény: szerinte ezzel az alkotással érkezett el stílusát és nyelvét tekintve is „Eötvös az ő elbeszélő művészetének delelőjére”.⁴⁵ Önálló fejezetben elemezve dicsérve mutatta be a történetírói módszert, a fejezetfűzés technikáját, a középponti hős hiányát, a drámai elrendezést. Őt megelőzően megint csak Császár Elemért említhetem, aki egyebek mellett a tömeglélektan megjelenítéséért lelkesedett megkapónak írva a tömegek rajzát:

„Élet lüktet mozdulataikban, szinte látjuk, amint a soraikon végigrezdülő gondolat, a tömeg lélektanának sajátos természete szerint, a villamos szikra erejével egyszerre gyújtja lángra érzelmeiket, egyszerre hozza a leghevesebb mozgalomba lelkület, testüket.”⁴⁶

A regény Császár szemével nézve egy Brueghel vagy inkább Bosch ecsetjére illő, aprólékosan megalkotott részletekből összeálló monumentális alkotásnak tűnik:

„A szerteágazó cselekvényt, a történeti eseményeket, szerelmi históriákat, az udvari, hadi, arisztokratikus, polgári és jobbágyélet rajzát nagy írói művészettel egy hatalmas körképbe egyesítette. S ez a kép a XVI. századi Magyarországot úgy mutatja be, amilyen valóban volt, egész érzésvilágával, uralkodó eszméivel, jellemző törekvéseivel; az emberek, akik regényében szerepelnek, úgy vannak föltüntetve, mint koruk igazi gyermekei, benne élnek koruk eszméinek forrongó áramlatában, szívük érzéseit koruk egyéni színezettel vonja be. [...] Ebből a karképből éles ellentétként emelkednek ki egyik felén az önző, hatalmaskodó főurak és a gyűlölködő főpapság, akik mindenre gondolnak, csak a hazára nem, másik felén a szegény, elnyomott, leigázott, megkínzott nép, amely nem leli honját e hazában. A pusztuló, föl-fölbomló ország képét látjuk magunk előtt hatalmas vonásokkal megrajzolva.”⁴⁷

⁴⁴ SÓTÉR 1967, 192.

⁴⁵ Uo. 201.

⁴⁶ CSÁSZÁR 1939, 175–176.

⁴⁷ Uo. 175–176.

A szöveg egyik legutóbbi elemzője, Szilágyi Márton 2004-ben ehhez kapcsolhatóan panoramatikus regénykoncepcióról szól, és ennek velejárójaként Sőtér megfigyelését erősítve a középponti hős hiányáról:

„A cím és a regényszöveg poétikai kapcsolata is arra mutat, hogy itt a regény középpontjában egy ország (Magyarország) sorsa áll, egy pontosan meghatározott, sorsfordítónak tekintett periódusban (1514). Ha pedig valamely értelmezés mégis egyetlen szereplő középpontba állításával kívánja megalapozni saját magát, akkor ennek az átfogó, panoramatikus regénykoncepciónak a lényegét véti el – nem csoda, hogy a művet elsősorban »Dózsa-regény«-ként tárgyaló értékelések is azonnal árnyalni kénytelenek ezt az elnevezést, mert olyannyira nyilvánvaló Dózsa szerepének fontos, de mégiscsak járulékos mivolta.”⁴⁸

A *Magyarország 1514-ben* egyik szereplője sem főszereplő, és elég súlyosan nem az. Sőtér István így írt erről: „Sajátossága a regénynek, hogy Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, – s ily módon, a közélet és magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény.”⁴⁹ Ha valaki tüzetesen végigbogarássza, hogy az egyes szereplők hol vannak és hol nincsenek jelen, és mennyire fontos az egyes helyszíneken jelenlétük, alighanem szintén azt fogja látni, hogy a szerző – *horribile dictu*: *l’art pour l’art* – a szereplők minél váratlanabb helyeken és módokon történő megjelenésére, szétszórtságukra törekszik. Erre végezetül egyetlen szereplő példáját szeretném felhozni, már csak azért is, mert ezzel az egykori egyetemistaként elhibázott, türelmetlen olvasásom is kiigazításra kerülhet.

A regény nyitóoldalain, ahol a Dózsa György kitüntetésére Szent György napján, április 24-én várakozó különböző nemzetiségű és társadalmi rétegű és rangú budai



Gyulai Pál, az Ellinger műterem felvétele, Budapest, 1890 körül, MNM Történelmi Fényképtár, ltsz. 581.1953.

⁴⁸ SZILÁGYI 2007, 212.

⁴⁹ SÓTÉR 1967, 190.

polgárok téblábolását látjuk, a Szent György téri tömegben három későbbi keresztveszélyes vezér is jelen van: Imre vitéz, Mészáros Lőrinc és harmadikként Dózsa Gergely (itt most csak a papra fordítjuk figyelmünk). Az első ember, aki megszólal a förtelmes időkre panaszkodva, „egy ősz szakállú vén katona, ki mióta Kinizsi meghalt s maga elvénuült, azáltal tengeté életét, hogy majd egy, majd más budai kocsmában beszélé el egykori hőstetteit, s kit az egész világ Imre vitéznek nevezett”.⁵⁰ Aztán az ősz katona a kalmár szerint ribellióra bujtó szavait helyesli „mély hangon valaki Imre háta mögött” – „A beszélgetők arra fordultak, s egy magas alakot láttak, mely papi köntösben a tömeg közé vonult, anélkül, hogy valaki arcát láthatta”. Ebben a rejtőzködő figurában, már ha persze az olvasónak feltűnik a létezése, és több figyelmet fordít a szövegre, türelme sebb, mint én voltam egykor, egy újraolvasás során Mészáros Lőrincet, a paraszthadsereg mondhatni szellemi vezetőjét fogja felfedezni. És bizony joggal: a mellettük álló kalmár szerint bizonyosan „azon plébánosok egyike, kik a paraszttal keresztveszélyes hadra készülnek”.⁵¹ Lőrinc külsejének a regény későbbi pontjain megkapott leírása szintén ezt erősíti: „Termete magas s csontos volt, mozdulatai olyanok, minők inkább katonához, mint egyházi férfiúhoz illenének; komor arcain büszke öntudat kifejezése látszott”;⁵² a kiátkozás nagy jeleneténél pedig mély hangja kerül elő: a dominikánusok provinciális szövegének „éles hangjai Lőrinc férfias szónoklatával kiáltó ellentétet képeztek”.⁵³ És ha ez nem lenne elég, akkor az utolsó jelenetben Lőrinc a Szent György téri alaknak abszolút alteregójaként tűnik fel: „egy mély férfihang” szakítja félbe Szaleresi Ambrus panaszait, és ahogy lányával, Klárral ijedten megfordulnak, akár egy Jedi lovagnak is beillő figura tűnik elő számukra sejtelmesen a hold világánál: „egy magas alakot vevének észre, mely, anélkül, hogy általok észrevéttett volna, másik oldalról a keresztveszélyes közelített. A férfiú, mennyire a gyöngye világnál, melyet az éppen felhőkkel takart hold a tárgyakra vetett, ki lehetett venni, barátköntösbe vala öltözve, arcát csuklyája takarta.”⁵⁴

Bibliográfia

- Benkő Samu 1984. Eötvös Dózsa-regényének mai üzenete. In: Benkő Samu: *Őrszavak. Művelődéstörténeti dolgozatok*. Bukarest, 265–277.
- Beöthy Zsolt 1877–1878. *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. Budapest.
- Császár Elemér 1939. *A magyar regény története*. Budapest.

⁵⁰ Eötvös 1972, 30.

⁵¹ Uo. 34.

⁵² Uo. 148.

⁵³ Uo. 361.

⁵⁴ Uo. 726.

- Csengery Antal 1851. Eötvös József. In: Csengery Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak. (Politikai jellemrajzok.)* Pest, 205–227.
- Devescovi Balázs 2002. Mit lehet tudni *A falu jegyzője* első két kiadásáról, és mi következik ezekből az irányregényre nézvést? *Irodalomtörténet* 83/2, 219–231.
- Eötvös József 1972. *Magyarország 1514-ben.* Budapest.
- Eötvös József 1973. *A nővérek. Elbeszélések.* Budapest.
- Eötvös József 1995. *A falu jegyzője.* Budapest.
- Eötvös József 1996. *A karthauzi.* Budapest.
- Eötvös Károly 1901. Deák Ferenc. Egy Deák-adoma (1886). In: Eötvös Károly: *Emlékezések.* Budapest, 328–331.
- Ferenczi Zoltán 1884. *Báró Eötvös József.* Budapest.
- Gángó Gábor 1996. Utószó. In: Eötvös József: *A karthauzi.* Budapest, 331–334.
- Gereben Ferenc 2002. Olvasáskultúránk az ezredfordulón. *Tiszatáj* 56/2, 61–72.
- Gyergyai Albert 1937. A Falu Jegyzőjéről. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 61, 88–95.
- Gyulai Pál 1902. Emlékbeszéd B. Eötvös József fölött. In Gyulai Pál: *Emlékbeszéd.* Budapest, I. 49–84.
- Herczeg Gyula 1953. Eötvös József körmondatai. *Magyar Nyelvőr* 77/1–2, 56–71; 77/3–4, 165–179.
- Kaffka Margit 1999. *Színek és évek.* Budapest.
- Kerényi Ferenc – Kulin Ferenc 1973. Eötvös József epikája a forradalom után. In: Eötvös 1973, 5–24.
- Kosztolányi Dezső 1913. Eötvös József. *Világ*, 1913. szeptember 3.
- Margócsy István 2015. A történelem elbeszélésének relativizálása. Előadás az „Újraolvasott negyedszázad” c. konferencián. In: Margócsy István: *Eleven hattyú. Kritikagyűjtemény.* Pozsony, 378–391.
- Nemes Nagy Ágnes 1992. Eötvös és olvasója. In: Nemes Nagy Ágnes: *A magasság vágya. Öszszegyűjtött esszék II.* Budapest, 342–343.
- Pándi Pál 1975. Eötvös, a továbbgondoló. *Irodalomtörténet* 57/1, 135–143.
- Péterfy Jenő 1983. Báró Eötvös József mint regényíró. In: *Péterfy Jenő válogatott művei.* Budapest, 513–550.
- Sótér István 1967. *Eötvös József.* Budapest.
- Sótér István 1972. Eötvös József Dózsa-regénye. In: Eötvös 1972, 5–17.
- Szilágyi Márton 2007. Megváltás és katasztrófa. In: Szilágyi Márton *Határpontok.* Budapest, 211–230.
- Vas Andor 1845. *Irodalom. Életképek*, 1845. március 15.
- Véghely Dénes 1930. *Báró Eötvös József „Magyarország 1514-ben” című regényének történeti alapja.* Törökszentmiklós.
- Veres András 1985. Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy a kibontakozás regénye? *Irodalomtörténeti Közlemények* 89/1, 18–27.
- Wéber Antal 1959. *A magyar regény kezdetei. (Fejezetek a magyar regény történetéből.)* Budapest.
- Wéber Antal 1973. A résztvétől a tettig. In: Eötvös 1973, 5–22.
- Wéber Antal 1974. Regényhősök „a magyar ugaron”. In: Eötvös 1974, 5–23.
- Wéber Antal 1975. Eötvös mai arca. *Irodalomtörténet* 57/1, 143–149.